

YUSIFOVA ŞƏBNƏM BƏŞARƏT QIZI
BDU-nun Tarix fakültəsinin magistrantı
e-mail: sebnem-turk@box.az

“MOSKVA ŞİRKƏTİNİN” AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: ticarət əlaqələri, tacirlər, kompaniya, ticarət ekspedisiyaları, gömrüksüz ticarət hüququ

Ключевые слова: торговые связи, коммерсанты, компании, торговые экспедиции, беспошлинная юридическая торговля.

Key words: commercial relations, merchants, company, trade expeditions, trade law without customs

XVI yüzilliyin ortalarından etibarən İngiltərə və Rusiya Volqa – Xəzər yoluna diqqəti artırdı. Bu yolun işə salınmasının ilk təşəbbüsçüləri Moskva knyazlığından yardım alan ingilis tacirləri oldu. İngilislərin Şərqi doğru ekspansionist siyasətinin həyata keçirilməsində onların yaratdığı ayrı – ayrı şirkətlər mühüm rol oynamışlar. Bunlardan biri də “Moskva kompaniyasıdır”. Şirkətin əsası 1555-ci ildə qoyulub. Şərqi ölkələri ilə ticarəti inhisara almağa çalışan şirkət Səfəvi dövlətinə 6 ekspedisiya göndərmişdi. 1) 1561 – 1564 2) 1563 – 1565 3) 1565 – 1567 4) 1568 – 1569 5) 1568 – 1569 6) 1579 – 1581.

Ekspedisiyaların göndərilməsində əsas iki məqsəd var idi.

1. Səfəvi dövlətinin ərazisi vasitəsilə Hindistanla əlaqə yaratmaq, ədviyyat ticarətini tamamilə öz əlinə almaq və Avropada Portuqaliyanın hind ədviyyatı ilə ticarətdə inhisarına son qoymaq.

2. Azərbaycanın və İranın xam ipəyi, ipək parçaları, nadir daş – qaşları, boyaq mallarını ələ keçirmək və Şah Təhmasibdən öz tacirləri üçün ticarət imtiyazları alınmasına nail olmaq.

1557-ci ildə ekspedisiyaya “Moskva şirkəti” və Britaniya tacı adından səyahətçi və tədqiqatçı, təcrübəli kəşfiyyatçı Antoni Cenkinson rəhbər təyin olunur. O, eyni vaxtda ingilis hökumətinin səfiri funksiyasını da yerinə yetirmişdi. Hələ gənc yaşlarında ticarət məqsədi ilə Avropa, Asiya və Afrikanın bir sıra ölkələrinə səyahətlər etmiş, İtaliya, İspaniya, Tunis, Əlcəzair, Fələstin və Türkiyədə olmuşdu. Hətta diplomat kimi 1553-cü ildə Osmanlı sultanı Qanuni Süleymanla danışıqlar da aparmışdı. Cenkinson ilk ingilis idi ki, Xəzər dənizi ilə üzərək Orta Asiyaya getmiş, Xəzərin qərbində Səfəvi dövlətinin ərazisində olmuş və geniş məlumatlar toplamışdı. O, Rusiyaya göndərilən ticarət donanmasının baş kapitanı, kompaniyanın 3 il müddətinə agenti təyin olunmuşdu.

1561 - 1564-cü illərdə baş verən ilk ekspedisiyada Cenkinsonla birgə Uilyam Gerret, Uilyam Çestor, Tomas Loca, Riçard Melleri və Riçard Çemberlen də iştirak etmişdi. İngilis kraliçası Yelizaveta Tüdor (1558 – 1603) Səfəvi şahına yazdığı 1561-ci il 25 aprel tarixli fərmanında şahı inandırmağa çalışırdı ki, Səfəvi – İngiltərə əlaqələrinin hər iki tərəfə böyük faydası dəyəcək. Kraliça 1561-ci il 8 may tarixli rəsmi tapşırıqda Cenkinsona şahdan güzəştli imtiyaz almağı tapşırırdı. [1, 245] Həmçinin, Hindistanla əlaqə qurulmalı, Səfəvilərlə qonşu olan digər ölkələrə sərbəst şəkildə gedib – gəlmək üçün Şahdan təminat alınmalı idi. Rəsmi tapşırıqda əlavə olunan xüsusi qeyddə ipək məsələsinə də toxunulmuşdu. Cenkinson ilk olaraq dövlətin mərkəzi Qəzvin şəhərinə gəldi, bir müddət Qəzvinə qaldı, ölkənin ticarət həyatı, xüsusən də bura hansı malların idxal, hansı malların ixrac olunması ilə bağlı müşahidələr apardı, hind tacirləri ilə görüşlər keçirib onlardan ədviyyat ticarəti haqqında məlumatlar öyrəndi. O, öz məktublarında yazırdı ki, bu zaman hindli tacirlər Qəzvinə həm köhnə karvan

yolları ilə, həm də Hörmüz – İsfahan yolu ilə gəlir, buradan isə Şamaxıya, Dərbəndə və Həştərxana qədər gedib çıxırdılar. Xoy şəhərində hazırlanaraq Hörmüzə aparılan qırmız adlı boyaq bitkisinin də əsas alıcıları məhz hindli tacirlər idi.[4, 185] Cenkinsonun 1562-ci ildə şahla apardığı danışıqlar uğurlu olmadı. Hətta Şah Təhmasib Osmanlı ilə münasibətləri pozmamaq xatirinə “kafirlərlə dostluğa ehtiyacımız yoxdur” deyərək onu saraydan qovdu.[4, 231] Bundan sonra o, sonralar öz səyahətnaməsində “gözəl şah şəhəri” adlandırdığı Şamaxıya gəlir və 20 avqustda Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı ilə görüşür. 1563-cü il aprelin də Cavad şəhərində aparılan danışıqlar nəticəsində Abdulla xan imtiyaz haqqında fərman imzaladı. Bu fərmanla ingilis tacirlərinə Şirvan torpağında sərbəst və gömrüksüz ticarət hüququ verildi. İngilislər Səfəvi ərazisində sərbəst şəkildə, qeyri – məhdud müddətə yaşaya və ticarət edə bilərdilər. Əgər onlar gömrük verməyə məcbur edilərdisə, bu zaman gömrük yığanlar öz vəzifələrindən qovulmalı idi. İngilis tacirlər xəzinə üçün yararlı mallar gətirdikdə xəzinədar bu malları xəzinəyə qəbul edib əvəzini ya nağd pulla, ya da xam ipəklə ödəməli idi. Bu sənəd, həmçinin Abdulla xanın Rusiyanın çarı İvan Qroznunun yanına elçi heyəti göndərməsi Şirvan xanlığının Səfəvilər daxilində öz müstəqilliyini qoruyub saxladığını göstərir. Şirvan bu dövrdə çox inkişaf etmişdi. Antoni Cenkinson öz Gündəliyində Şirvan kralını çox gözəl təsvir etmişdi. “Kral zəngin ipək və qızıl ilə bəzənmiş çadırda oturmuşdu. O, uzun ipək parçalardan bahalı mirvarilər və daş – qaş düzülmüş paltar geyinmişdi. Başına şiş uclu yarım yard uzunluğunda zəngin qızılı parçadan türban qoymuş, üstündən 20 yard uzunluğunda qızılı sapla tikilmiş hind ipəyindən çalma bağlamışdı. Türbanın sağ tərəfində mina ilə zərif bəzədilmiş və daş – qaş düzülmüş qızıl lüləyə lələk çələngi taxılmışdı. Onun sırğalarının əl içi boyda asılı uclarına böyük qiyməti olan iki yaqut qoyulmuşdu”.[5 241]

Səfəvi dövlətinə II səyahət 1563 – 1565-ci illəri əhatə edir. Bu ekspedisiyaya Tomas Olkok, Corc Reni və Riçard Çini başçılıq edirdi. Ekspedisiya uğurlu olmur. Şah Təhmasiblə görüş baş tutmur, T. Olkok isə öldürülür.

1565 – 1567-ci illərdə Riçard Conson, Aleksandr Kitç və Artur Eduardesin başçılıq etdiyi III ticarət ekspedisiya baş verdi. Bu səyahət uğurlu oldu. A. Eduards 1566-cı il mayın 29-da Şah Təhmasiblə görüşdü. Danışıqlarda şah Təhmasib ingilis səyyahını sorğu – suala tutdu. İngilis səyyahı yazırdı: “Şah bizim qüdrətli krallığımız və ölkəmiz haqqında, bizdə nə kimi mallar olması və bizim hansı malları almaq istədiyimiz barədə mənimlə sorğu – sual etdi”. Danışıqlarda şah siyasi münasibətlərə də toxunmuş, alman imperatorun, rus çarının yoxsa türk sultanının güclü olduğunu soruşmuşdu. Nəhayət, 1566-cı il iyunun 29-da şah Təhmasib ingilis tacirlərinə ilk imtiyaz fərmanını verdi. İngilislər Şahın və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə hər cür gömrük və rüsumlardan azad olunur, ticarət məqsədilə sərbəst surətdə məmləkətin bütün şəhərlərinə və qonşu ölkələrə gedə bilər, istədikləri malları alıb sata bilərlər. İngilis tacirlərinin gedəcəyi və qalacağı şəhərlərin baş canişinləri, yerli hakimləri və məhkəmə hakimləri onları himayə etməli, hər cür kömək göstərməli, arzuolunmaz adamlardan qorunmalı, onlara zərər vuran şəxsləri cəzalandırmalıdır. İngilislərdən hər hansı məbləğdə borc almış şəxslər, kimliyindən asılı olmayaraq borcunu vaxtında ödəyə bilmədikdə məhkəməyə cəlb olunmalı və elə həmin gündə də borcunu ödəməlidir. İngilis tacirlərindən və ya kompaniyanın qulluqçularından biri hər hansı təsadüf üzündən, şahın təbəələrindən kimsəni öldürərsə bu işə görə kompaniyanın mallarına toxunulmamalı, təqsirkarlardan başqa heç kəs məsuliyyət daşımamalıdır. Təqsirkar üzərində ədalətli məhkəmə qurulmalı, o, hökmdarın icazəsi ilə cəzalandırılmalıdır. Kompaniyanın malları dəniz sahilinə çıxarıldıqda şahın təbəələri bu malların quru yolla daşınmasına kömək göstərməlidirlər.

1568 – 1569-cu illərdə Artur Eduards, Con Spark, Lorens Çepmen, Xristofer Dovest və

Riçard Pinqlin daxil olduğu IV ekspedisiyada şah Təhmasib ingilis tacirlərinə verdiyi imtiyazları genişləndirdi. Tacirlər tam sərbəst surətdə istədikləri vaxt Gilana və başqa şəhərlərə gedə bilərdilər. İngilis gəmilərindən hər hansı biri şahın məmləkətinə daxil olan sularda qəzaya uğrayarsa, onun təbəələri dərhal qəzaya uğrayanlara kömək göstərməli, zay olmuş malları çıxdaş etməli, digər malları sağ qalmış tacirlərə verməli və ya sahibi tərəfindən tələb olunana qədər salamat saxlamalıdılar. Tacirlərdən hər hansı biri ölərsə, yerli hakim onun əmlakının toxunulmaz qalmasına nəzarət etməli, həmin əmlakın onu tələb edən başqa tacirə sağ – salamat təhvil verilməsini təmin etməlidir. Tacirlər yüklərini daşımaq üçün kənd camaatından istədikləri dəvəçiləri muzdla tuta bilərlər. Dəvəçilər daşdıqları mallara cavabdehdir. Səfər zamanı ölənlərin və atların zərərini onlar özləri çəkməlidirlər. Karvan yolu boyunca şahın bütün təbəələri tacirləri, haqqını almaqla yatacaq yeri və ərzaqla təmin etməlidirlər. İngilis tacirləri ürəklərinə yatan şəhərlərdə özləri üçün ev tikə və orada yaşaya bilərlər. Heç kəsin onları incitməyə və narahat etməyə ixtiyarı yoxdur. Lorens Çepmenə verilmiş imtiyazlarda çox maraqlı bir bənd də var idi. Əgər şirkət qulluqçularından xristian olan biri öz etiqadını dəyişərək islamı qəbul etmək istərsə, o şəxs şirkət tərəfindən cəzalandırılmalı və heç kəs bu işə qarışa bilməz.

1568 – 1574-cü illərdə Tomas Benister və Ceffri Deketin rəhbərliyi ilə baş verən V ekspedisiya Moskva şirkətinin Səfəvi ərazisində fəaliyyətinin ən yüksək zirvəsi, ticarətin həcminə görə ən böyüyü olmuşdu. Ceffri Deketin başçılığı ilə bir qrup tacir Kaşana səfər etdi. Layonel Plemtri yazırdı ki, ingilislər şahdan Hindistana səfər etmək barədə icazə istəsələr də, Şah Təhmasib bu xahişə rədd cavab verdi. [14, 27] Çünki, Səfəvi tacirləri özləri ədviyyatla və digər hind malları ilə ticarətdə vasitəçilik edir, böyük qazanc götürürdülər. Lakin ekspedisiya üzvləri geri qayıdarkən Volqada kazaklar tərəfindən qarət olundular.

1579 - 1581-ci illərdə şirkət Xristofor Berroun, M. Talbois və P. Qarrardın başçılığı ilə altıncı uğursuz ekspedisiyasını göndərdi. Bu zaman müharibə nəticəsində Səfəvilərin şimal torpaqları Osmanlı qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. Bu şirkətinin Xəzər hövzəsində, Səfəvi ərazisində axırıncı ticarət əməliyyatı idi.

Moskva şirkətinin sonrakı fəaliyyəti uğurlu olmadı. İngiltərənin Livoniya müharibəsində (1558 – 1583) Rusiyanı dəstəkləmədiyini bəhanə edən IV İvan Moskva şirkətinin tacirlərinə Rusiya ərazisində və onun vasitəsilə ticarət etməyi qadağan etdi. Çar Boris Qodunovun (1598 – 1605) hakimiyyəti dövründə Moskva şirkətinin fəaliyyətinə icazə verilsə də, onun hüquqları artırılmır. Çar Mixail Fyodoroviç isə şirkətə ipəyin ixracı, tütünün idxalını qadağan etdi. Şirkət 1698-ci ildə I Pyotrun çarlığı dövründə özünün inhisarçı imtiyazlarını itirdi, 1808-ci ildə isə ticarət əməliyyatlarını tam olaraq dayandırdı.

ISTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Mahmudov Y. M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı 2006.
2. Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı 1993
3. Əhmədov. B. Ə. XVII əsrin I yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti . Bakı 1998
4. Baxşəliyev A. Səfəvilər dövlətinin sosial iqtisadi heyatı və beynəlxalq əlaqələri. Bakı 2009
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı. Çıraq 2007.
6. Mahmudov Y. M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı 1985
7. Муганлинский Р. Азербайджанские государства XV – XVI вв. в Английской историографии . Баку 1998

8. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку 1991
9. Гасанзаде Д. Г. Англо – Сефевидские отношения в конце XVI – начале XVII в. Баку 1991
10. Гасанзаде Д. Г. Организация, структура и характер Английской Ост – Индской и Московсков компании. Баку 1982
11. Путешественники об Азербайджане. Баку 1961
12. Английские путешественники в Московском государстве в XVI В. Пер. с англ. Ю. В. Готье. Л. 1937
13. Clayton Roberts David Roberts. A history of England. V. I, II E. 1980
14. Dave Morgan. A short history of the British people. M. 1986
15. Y. Agibalova G. Donskoy. History of the middle ages. M1982

YUSIFOVA ŞƏBNƏM BƏŞARƏT QIZI

e-mail: sebnem-turk@box.az

Activities the “Moscow” company’s in Azerbaijan

After the geographical discoveries England found itself at the intersection of new trade routes. With the emergence of manufactories England began to export more goods to other countries. The English shipping business was booming. Merchants shipped woollen fabrics to European countries and colonies. England realized trade relations with companies. Trade with the Russian state and Safavid state was conducted by the Moscow company. Relations between Safavid state and England were the part of international trade. England tried to realize own political purpose under this trade relations. As the result of trade relations some trade treaties were signed between Safavid state and England. English merchants got right of without customs trade.

YUSIFOVA ŞƏBNƏM BƏŞARƏT QIZI

e-mail: sebnem-turk@box.az

Деятельность компаний Москва в Азербайджане

После географических открытий Англия себя нашла в новых торговых пересекаемых дорог. С открытием мануфактур Англия начала экспортировать за границу своих товаров. Торговля Англии начала процветать со скоростью. Коммерсанты экспортировали в Европу и в колонии свои шерсти. Англия свои торговые связи совершала с помощью компаний. Торговые связи с Россией и государством Сефеви совершалось с помощью компании «Москва». Связи государство Сефеви и Англии была одной частью международной торговли. Англия старалась совершать свои политические цели в одно и тоже время с торговлею. При торговых связях Англия и государство Сефеви подписали контракты. Английские коммерсанты достигли беспопшлинную юридическую торговлю.

Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov

BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)